

חוקרים מובהקים. הוא מכוון לציבור הרחב, ולכן כתיבתו בפרטות ולא בריכוז מקצועני.

אך יצוין כי דווקא היקפו הגדול של הספר, על שני כרכיו, ודווקא שפע הדוגמות שנאצרו בו, עלולים להיעשות עושר-השמור-לבעליו-לרעתו. השימוש בספר בצורתו הנוכחית (המפוצלת וכבדת-המשקל) לא קל יהיה על המעיין שאינו מקצועי אלא לאחר שיקרא הלז את הספר בכללותו וילמד להכיר את מבנהו, שיטתו וסמליו. לדעתנו, ייטיב בנ-דויד לעשות אם יוציא עתה מהדורה שלישית, מקוצרת ומרוכזת, נוחה לשימושו של הקורא הממוצע.

ש. פ.

הכליפות הערבית

ייבגני אלקסנדרוביץ' בילאיב היה מגדולי המורחנים הסובייטים. בצעירותו פעל במסגרת "ארגון הכופרים הלוחמים" והוצאת הספרים שלה, שמגמתם היתה להילחם בדת, ובמחקריו מן הימים ההם השתדל "לחשוף את השרשים הסוציאליים של האסלאם" וכן "לגלות את האינטרסים החמריים, המסתתרים מתחת לערפל של המיתולוגיה והמיסטיציזם הדתי". הוא היה חוקר ומרצה להיסטוריה ולכלכלה של ארצות המזרח התיכון, ובנושאים אלה פירסם כ-150 חיבורים וערך כ-30 עבודות אחרות. חיבורו האחרון והגדול, שפורסם לאחר מותו בשנת 1964, היה על "הערבים, האסלאם והכליפות הערבית בראשית ימי הביניים".

פרקי הספר הם: (1) ערב והערבים במאה החמישית והששית לספירה (גיאוגרפיה ואקלים, כלכלה וחברה, מבנה שבטי, אמון בימי "אליג'אהליה" [הבערות], התקופה בה לא ידעו את דת האמת); (2) מקורות

אל סעיפי-הדיקדוק הנוגעים בדבר. לא למותר הוא להביא כאן לפחות דוגמה אחת מתוך "תרגילים" אלה. הנה קטע שלשונו לשון-חכמים (תלמוד בבלי, שבת יב דף ב— ובספרו של בנדייד מובא הקטע ותרגומו זה מול זה בע' 403):

"לא יקרא לאור הנר"—שמא יטה, אמר ר' ישמעאל: אני אקרא ולא אטה. פעם אחת קרא וביקש להטות; אמר: כמה גדולים דברי חכמים, שהיו אומרים: לא יקרא שמא יטה. רבי נתן אומר: קרא והיטה וכתב על פנקסו: "אני ישמעאל בן אלישע קריתי והייתי נר בשבת, לכשיבנה בית המקדש אביא חטאת שמנה".

והרי תרגומו של הקטע ללשון המקרא, מעשה-ידי של בנדייד:

ולא תקרא באור הנר פן תטה. ויאמר ישמעאל: אנכי אקרא ולא אטה. והיה היום ויקרא-קרא-ויבקש להטות, ויאמר: מה גדלו דברי חכמים האומרים: לא תקרא פן תטה. ונתן אמר: קרא-קרא וגם תטה-היטה ויכתוב על לוחו לאמור: "אנכי ישמעאל בן אלישע קראתי ואט את הנר בשבת, לכן בהיבנות בית ה' (או: והיה כי יבנה בית ה') והבאתי חטאת בריאה". כאמור, הקורא, ובעיקר זה שאינו מקצועי, יכול ללמוד הרבה מתוך אלפי הדוגמות המובאות אף מחוץ לקטעי התרגיל; גם המפתחות המפורטים שבסוף הספר יעמדו לו למעיין בשעת חיפוש אחר תופעה דיקדוקית או מילונית. ולבסוף: בביטנות הפריכה מודבקים שני תרשימים מאירי-עיניים—האחד מפרט את ספרי ההלכה והאגדה לפי זמני חיבורם ועריכתם המשוערים וביזתם זה לזה; והשני, מפת המעצרים הדיקדוקיים בגזרות הפועל בתוך המקרא ומלשון-המקרא ללשון-חכמים (מפה זו תהיה בתי-שימוש אך-ורק לאוהבי-דיקדוק מושבעים!).

והו ספר שרבים-רבים יודקו לו מעתה והלאה, ככל שתתרחב לשונו ותקיף ציבור רחב יותר של דוברים-קוראים-כותבים. ה-ספר אינו כתוב כספר-מחקר, וחסרים בו—במתכוון—אותם בירורים, אפאראטים וביב-ליוגרפיות המאפיינים את כתיבתם של

* E. A. Belyaev, *Arabs, Islam and the Arab Caliphate in the Early Middle Ages*. Translated from the Russian by Adolphe Gourevitch. Israel Universities Press, Jerusalem, 1969. 264 p.

האב. קהילה זו נעשתה היסוד הארגוני של המדינה הערבית" (עמ' 116—115). הוא דוחה את הסברת הצלחתם ונצחונותיהם של הערבים ב"קנאות דתית" וטוען כי הבדווים, שהיו רובו של הצבא הערבי, לא ידעו ולא יכלו לדעת הרבה על עיקרי הדת החדשה. חיבור הקוראן התחיל רק באמצע המאה השביעית, לאחר שכבר הושלם השלב הראשון של הכיבושים הערביים (ע' 129). בתקופת בית אומייה הוא רואה תקופת מעבר בתולדות הארצות הערביות שבה התנהלה התהליך של הפיכת האריסטוקרטיה הערבית מלידה, בעלת העבדים, למעמד פיאודלי שליט. הוא אינו מקבל דעות של חוקרים סובייטיים המקדימים את הפיאודליזם לתקופה של הופעת האסלאם. לפיו בא הדבר במאוחר יותר, לאחר כיבוש שטחים שהיו קודם לכן בידי ביזנץ ופרס, ובמידה רבה בהשפעת המצב שהיה קיים בשטחים אלה. קצו של "משטר העבדים" בא, לדעתו, כתוצאה ממרד הונג'ים (883—869), כפי שפוזנו העבדים האפריקאים, אף שגם אחרי כן לא נעלמה העבדות כליל והמשיכה בקיומה במשק הבית ובמלאכה אך שוב לא בחקלאות ובהשקאה (ע' 247).

תרגום הספר לאנגלית בא, כאמור על עטי פתו, להציג את "העמדה הסובייטית" בנושא זה. הערות המתרגם, הכוללות רמיוות למקור רות נוספים ותגובות על טעויות המחבר, מוסיפות הרבה להבנתו, אך נראה שאין די בכך. כדאי היה בהחלט שלספר יצורף מבוא מאת איש-מקצוע בנושא זה שיסביר את הגישה הסובייטית, המינוח הסובייטי, ויספר בקצרה על כמה חוקרים סובייטיים שקדמו למחבר, המוזכרים בספר זה ברמיזה בלבד, וכן על המחבר עצמו.

הספר נכתב בברה"מ ולכן הוא מגלם, כמובן, השקפה מארקסיסטית-לניניסטית ושם את הדגש בנושאים כלכליים וחברתיים. בתיאור העובדות אינו שונה מספרים מערביים שעסקו בהן, והוא משתדל להמנע מתעמולה זולה ואף לבטל מה שנכתב בברה"מ על-ידי הנלחמים באסלאם, כקלימוביץ', למשל. אפשר בהחלט לקבל את דבריו של מזרחן

האסלאם (מפה בראשית המאה השביעית, ה"חנפים" [הערבים שקיבלו את האמונה באל אחד בלי להצטרף לדת מונותאיסטית מסוימת] והאסלאם, ראשית הקהילה המוסלמית); (3) התהוות הכליפות (בעיית ה"ירושה", הכיבושים הערביים, מינהל השטחים הכבושים); (4) הכליפות האומיית; (5) כליפות בגדאד במאות ה-10—8 (העבאסים). כל פרק פותח בסקירה על המקורות החשובים לנושא שבו הוא עוסק—ערביים, מערביים ורוסיים—וכן על הספרות המודרנית אגב שימת-לב מיוחדת לספרות הרוסית (בנידון זה בולט במספר פרקים ריבוי הספרות הרוסית מלפני המהפכה לעומת המעט שנכתב על כך בתקופה הסובייטית, שגם הוא כתוב בחלקו בצורה מגמתית ואין לו ערך רב). סקירות המקורות הנ"ל וכן מראייה-המקומות שבסוף כל פרק הם חשובים ביותר, אף כי מורגש מיעוט אינפורמציה על כמה מקורות מערביים. כנראה ציין המחבר מה שהיה באפשרותו לראות בברה"מ עצמה אך מסיבות הקשורות בתנאי ארצו לא יכול היה להשלים מקורות אלה על-ידי ביקורים במדינות אחרות.

כמקובל בברה"מ, מבחין המחבר בין שלבים של (א) חברה פרימיטיבית, (ב) בעלי-עבדים, (ג) פיאודליזם. הוא גם מנסה למצוא הבדלים מעמדיים והסברים כלכליים וחברתיים להתהוות האסלאם ולהתפשטותו. לפיו נמצא בחלקים הקדומים יותר של הקוראן "חרוזים מסוימים המגנים בחריפות את העושר והעשירים שהם אוהבי בצע, שפלים ואכזריים". דברים אלה משכו אי-אלה עבדים ועניים חפשיים לדת החדשה, אך "הם אוכזבו במהרה. נביא האסלאם לא הציע שינוי של התנאים הכלכליים-חברתיים, והבטיח את הטבתם רק בעולם הבא" (ע' 98). האסלאם היה בעיני בילאייב "אידיאולוגיה חדשה המשקפת שינויים ניכרים בחברה הערבית, בעיקר את חוסר השוויון ברכוש, העבדות והתפתחות החלפים... בתוך אידיאולוגיה חדשה זו הופיע ארגון חדש, קהילת המאמינים, שעקרונה החשוב ביותר היה בהתנגדות להתארגנות של השבט או של בית-

וצרפת ולשורה של מדינות בדרגות שונות של עצמאות אך בחסותן של מעצמות אלו. ראשיתו נטו לעודד כוחות לאומניים מקומיים במגמה לכפתם לאינטרסים שלהן בלי להביא בחשבון אפשרות שכוחות אלו כאשר יתחזקו יספגו יותר מכל גורם אחר את המעצמות ה"ג'ל" עצמן. נציגי המעצמות באזור תימרנו בין כוחות ערביים מתחרים שונים, בין יהודים לערבים, בין קבוצות דתיות ואתניות שונות, בין מפלגות ומנהיגים.

מדיניותן של המעצמות אמנם נקבעה על-פי שיקולי אינטרסים אך מנהיגיהן השתמשו גם במליצות על מטרות נעלות כמו אלו שנכללו ב"14 הסעיפים" של הנשיא וילסון. היו אז דיבורים רבים על דאגה לא רק לאינטרסים של העמים הגדולים באיזור—התורכים, הפרסים והערבים—אלא גם לאינטרסים של היהודים, הכורדים, האשורים והארמנים. העולם עוד זכר אז (האם זכר באמת? ומי עוד זוכר זאת היום?) מה שנעשה בימי מלחמת-העולם הראשונה

סובייטי גדול אחר, ו.ו. בארטולד, שאמר כי עם כל הספרות הרחבה בנושא זה הרי "כל השאלות הנוגעות לתולדות תקופה זו דורשות בדיקה מחדש". בדיקה כנ"ל נעשתה על-ידי ביליאבי, ויש בה תרומה חשובה לכל המתעניין בנושא זה.

הופעת המזרח התיכון

בשנת 1914 היה חלק ניכר של המזרח התיכון למעשה או להלכה בפיקוחה של הקיסרות העות'מאנית ששימשה כעין איזור-חיץ ומנעה, למרות חולשתה, את כניסתן של מעצמות אירופיות לאיזור זה, אף שלא היה בכוחה לעצור בהן מלחדור לחלק זה או אחר של האיזור. בשנת 1924 נשאר רק חלק משטח זה בידיה של תורכיה. חלקיו האחרים פוצלו לשורה של מדינות—סוריה, לבנון, ארץ-ישראל, הג'אז ועיראק—בחסותן של מעצמות אירופה. המזרח התיכון שב לחשיבות הבינלאומית שהיתה לו בימי-קדם, וזאת לא משום שחלה בו עצמו התעצמות כלכלית, צבאית או אחרת. הסיבות לכך לא היו "אלא גיאוגרפיות ואסטרטגיות בלבד, תוצאה מהתפשטותה של אירופה של המאה ה-19 אשר הפכה את כל כדור-הארץ לזירה של מדיניות-כוח", כפי שמציין זאת המחבר במבוא שבספר שלפנינו.

הספר עוסק בהתפתחות שחלה במזרח התיכון בשנים 1914—1924 אשר קבעה את גורלו לשנים רבות, ובחלקה היתה פתיחה לסיכסוכים ולבעיות חשובות של ימינו. ההכרעות שנקבעו במשא-ומתן החשאי בין קושטא סנט-פטרסבורג (או מוסקבה), בר-לין, לונדון, פאריז ורומא השפיעו לא-פחות מאשר תוצאותיה של מלחמת-העולם הראשונה וההסכמים הפורמליים שלאחריהן. האיזור חולק לשטחיה-השפעה של בריטניה

* Howard M. Sachar, *The Emergence of the Middle East : 1914—1924*. New York, Alfred A. Knopf, 1969, XXIX+518 p.

